Sanayi Devriminin Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkisi ve Cumhuriyet Dönemi Ekonomik Politikalarına Yansımaları (1876- 1938) *

Doç. Dr. Bahattin Keleş

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4445-3303>

Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Şırnak – TÜRKİYE

Makale Geçmişi

Geliş: 05.03.2021

Kabul: 15.09.2021

On-line Yayın: 28.09.2021

Anahtar Kelimeler

Sanayi Devrimi

Osmanlı Sanayisi

Balta Limanı Antlaşması

Atatürk Döneminde Sanayi

İzmir İktisat Kongresi

Araştırma Makalesi

* Bu çalışma, 2-4 Mayıs 2019 tarihleri arasında yapılan “2. İktisadi ve İdari Bilimler Kongresi”nde sunulan bildirinin geliştirilmiş şeklidir.

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.49822>

Öz

XVIII. yüzyılda İngiltere’de ortaya çıkan ve 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren çevre ülkeleri de etkileyen sanayi devrimi, sanayisi gelişmemiş ülkeleri oldukça etkilemiştir. Avrupa’da ortaya çıkan sanayi devrimi merkezden çevreye doğru bir ticaret akımının varlığını güçlü bir şekilde ortaya koymuş ve ilk olarak Osmanlı Devleti’ni, Hindistan’ı ve Çin’i etkilemeye başlamıştır. Osmanlı Devleti bu sanayileşme devrimine ayak uyduramamış ve 1838 yılında İngiltere ile imzaladığı Balta Limanı Antlaşmasıyla adeta Avrupa ülkelerinin bir açık pazarı haline gelmiştir. Sanayi devrimi ile seri üretime geçen ve ürettiği mamulü ucuza mal eden Avrupa ülkeleri, bu malları çok düşük gümrükle Osmanlı ülkesinde satıyorlar ve çok büyük gelirler elde ediyorlardı. Osmanlı devleti zaman içerisinde teşvik-i sanayi kanunları çıkardıysa da imalat sanayisinin hala klasik metotlarla yönetilmeye çalışılması, kalifiye eleman yetersizliği ve üretimdeki kalite düşüklüğü gibi sebepler yüzünden bu gerileme ve çöküş sürmüştür. Atatürk, Cumhuriyeti kurduğunda Osmanlı Devleti’nden devraldığı ekonomik yapıyı daha da iyileştirmek için sanayileşmeye büyük önem vermiştir. Atatürk döneminde uygulanan sanayi politikalarıyla özel sektör kısmi olsa da desteklenmiştir. 1923 yılında yapılan İzmir İktisat Kongresi ile ekonomide yeni atılımlar ve hedefler belirlenmiş ve bu doğrultuda çalışarak ekonomik kalkınmanın önü açılmıştır. Ülkenin birçok yerine yeni fabrikalar kurulmuş ve özel sektörün de desteği aranmıştır.

Atıf Bilgisi / Reference Information

Keleş, B. (2021). Sanayi Devriminin Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkisi ve Cumhuriyet Dönemi Ekonomik Politikalarına Yansımaları (1876- 1938). *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 14(86): 373-388.

The Impact of the Industrial Revolution on the Ottoman Economy and Its Reflections on the Economic Policies of the Republic Period (1876-1938)

Assoc. Prof. Dr. Bahattin Keleş

Sirnak University, Faculty of Theology, Department of Islamic History, Sirnak – TURKEY

Article History

Submitted: 05.03.2021

Accepted: 15.09.2021

Published Online: 28.09.2021

Keywords

Industrial Revolution

Ottoman Industry

Treaty of Balta Limani

Industry in Atatürk Period

İzmir Economy Congress

Research Article

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.49822>

Abstract

The industrial revolution, emerged in England in the eighteenth century and affected the neighbouring countries since the first half of the nineteenth century, greatly affected the countries with non-developed industries. The industrial revolution, emerged in Europe strongly demonstrated the existence of a trade flow from the centre to the periphery, and it first began to affect the Ottoman Empire, India and China. The Ottoman Empire could not keep up with this industrial revolution and upon the Treaty of Balta Limani, signed with England in 1838, it became an open market for European countries. The European countries, which started mass production with the industrial revolution and produced the products that they produced cheaply, were selling these goods with very low customs in the Ottoman country and earning great revenues. Although the Ottoman enacted the Law for the Encouragement of Industry over time, this decline and collapse continued due to reasons such as the ongoing management of the manufacturing industry with classical methods, lack of qualified personnel and low quality in production. When Atatürk founded the Republic, he attached great importance to industrialization in order to further improve the economic structure that he took over from the Ottoman Empire. The private sector was supported, even partially, with the industrial policies implemented in the Atatürk period. By the İzmir Economy Congress held in 1923, new breakthroughs and targets in the economy were determined and the way for economic development was paved by working accordingly. New factories were established in many parts of the country and the support of the private sector was also sought.

GİRİŞ

Sanayi devrimi ilk olarak İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Makineleşmenin İngiltere'de başlamasının nedenleri arasında; artan talep, yeterince sermaye birikiminin var olması, tarımda gerçekleşen makineleşme niteliğindeki devrim ve artan aşırı nüfus gibi nedenler gösterilebilir (Wallerstein, 2011: 16).

Yine XVIII. yüzyılın başlarında devlet müdahalesi sınırlandırılmış, özel sermaye dolaşımı desteklenmiş ve yeni buluşlar ışığında toplumsal desteğin de varlığıyla bu yüzyılın başında sanayileşme ve üretimde teknolojinin nimetlerinden faydalanma gibi nedenler ilk kez İngiltere'de görülmeye başlamıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, sanayileşme sadece İngiltere'den ibaret değildi. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz pamuklu dokuma endüstrisinin gelişmesinde dış pazarların etkisi inkâr edilemez derecede etkili olmuştur. Hatta XVIII. yüzyılda sadece İngiltere iç pazarı tam anlamıyla genişlememiş, bunun yanı sıra Kuzey Amerika, Kıta Avrupa'sı ve üçüncü dünya ülkelerindeki pazarlara doğru bir büyümenin gerçekleştiği de görülmüştür (Köktaş ve Gölçek, 2016: 97). Ancak İngiltere zaman içerisinde dokuma sektöründe kendisinden daha önde olan Hollanda'yı geride bırakmıştır. Bunun en büyük sebebi ise, İngiliz dokuma sanayisinin tarımla iç içe olması ve Hollanda sermaye fazlasının İngiliz girişimcilerine transfer olması gösterilebilir (Arrighi, 2000: 241).

Avrupa'da Sanayi Devrimi özellikle pamuklu dokuma sektöründe ortaya çıkmış ve modern fabrikalar XVIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde ilk defa İngiltere'de görülmeye başlamıştır. Fakat zaman içerisinde diğer Avrupa ülkelerine de yayılmıştır. İngiltere'de 1797 yılında pamuklu dokuma fabrika sayısı 900 iken, 1850'li yıllarda bu rakam 1407'ye yükselmiştir (Chapman, 1972: 70; Köktaş ve Gölçek, 2016: 98). Sanayi Devriminin ilk kez pamuklu dokuma sanayisinde ortaya çıkmasının sebebine bakıldığında, hammaddenin bölge coğrafyasına yakın olmasına bağlanabilir. Uzmanlaşma ve teknik gelişme ile birlikte buna bağlı olarak sanayileşme de hızlı bir şekilde artmıştır. Bütün bu gelişmeler Avrupa'da yaşanırken Osmanlı Devleti'nde sanayileşme hareketleri Avrupa'nın gerisinde kalmıştır diyebiliriz. Çünkü Sanayi Devrimi, temelde tarımsal üretimden makine teknolojisine geçişi ifade ederken, Osmanlı Devleti'nde bütün bu gelişmeler tam anlamıyla iyi okunamamış ve devlet bu teknolojik gelişmelere zamanında ayak uyduramamıştır.

1.1.Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Öncesi Sanayileşme Faaliyetleri

19. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin yönetiminde III. Selim ve II. Mahmut vardı. Bunların döneminde Osmanlı-Rus savaşları devam ediyordu ve bu savaşlar sürekli kaybediliyor ve büyük maliyetlere neden oluyordu. Savaşların kaybedilmesi ise iç isyanların artmasına sebep oluyor ve böylece Osmanlı ekonomisinin gün geçtikçe güç kaybetmesine sebep oluyordu. III. Selim (1789-1807) döneminde ilk sanayi kuruluşlarının ortaya çıktığı görülmektedir. III. Selim döneminde 1793-1794 yıllarında top, tüfek, barut ve maden ocaklarındaki üretim için Avrupa tarzı bir üretimin yapılmasına karar verilmiştir. Bunun yanı sıra 1805'de Beykoz kağıt ve Çuha fabrikaları açılarak ülkenin ihtiyacı olan ürünlerin buralardan karşılanmasına gayret edilmiştir (Giz, 1968: 25).

●●Beykoz Kağıt Fabrikası (1804).

●●Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası (1812).

●●Paşabahçe Tekel İspirto Fabrikası (1822).

●●Eyüp İplik Fabrikası (1827).

●●İslimiye Çuha Fabrikası (1830) (Erdem, 2016: 22).

Osmanlı Devleti'nde bu ilk girişimden sonra uzun bir süre ülkenin değişik yerlerinde herhangi bir fabrika açılmamıştır. Ancak II. Mahmut (1808-1839) tahta çıktıktan uzun bir süre sonra 1827 yılında Eyüp'te bir iplik fabrikası açmıştır (Karal, 1976: 241). İstanbul'da 1810 yılında Hamza Bey adında bir girişimci tarafından kurulan Beykoz Deri Fabrikası, Padişah II. Mahmut tarafından satın alınarak ordunun hizmetine verilmiştir. II. Mahmut döneminde ordunun fes ihtiyacının karşılanması için 1835

yılında Defterdar Fabrikası diye anılan Feshane kurulmuştur (Arslan, 1964: 22). Yine II. Mahmut döneminde Tophane yakınlarında bir kereste ve bakır levha fabrikası inşa edilmiştir. Ayrıca bu dönemde Tophaneye bağlı Top Döküm Fabrikası ve Dolmabahçe Tüfek Fabrikası sanayileşme ile birlikte ilk defa hayvan gücünden buhar gücü ile çalışan bir fabrikaya dönüştürülmüştür (Clark: 17).

Yukarıda belirtilen güzel gelişmeler II. Mahmut döneminde yaşanırken ayrıca ülkede bu dönemde iç isyanlar daha da artmıştır. Bu olaylar arasında; Yunanistan'ın bağımsızlığını 1829 yılında elde etmesi ve ayrıca Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın merkezi yönetime karşı 1831 yılında isyan etmesi gibi olaylar sayılabilir. Bu yaşanan durumlar ülkenin gidişatını farklı bir boyuta çekmiş ve devlet gün geçtikçe giderek zayıflamaya başlamıştır (Çadircı, 2013: 103). Osmanlı Devleti bir taraftan siyasi gücünü kaybederken öte yandan modern kapitalizmin yavaş yavaş etki alanına girerek ekonomik gücünü de kaybetmeye başlamıştır. Bütün bu yaşananlar göstermektedir ki, 1830'a kadar Osmanlı Devleti'nin sağlam ve dirayetli bir iktisat politikasına sahip olmadığı görülmektedir (Sayar, 1986: 111).

Osmanlı Devleti'nde Avrupa'dakine benzer bir sanayileşme tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Çünkü Sanayi Devrimi, Avrupa'da tarımsal üretimden makine teknolojisine geçişi ortaya koyarken, bu süreç Osmanlı Devleti'nde daha farklı bir şekilde kendini göstermeye başlamıştır. Çok geniş bir coğrafi alana sahip olan Osmanlı Devleti bu coğrafyayı kontrol edebilmek için güçlü bir askeri ve mali yapıya sahip olması gerekmektedir. Bu yüzden gücünü koruyabilmek için öncelikli olarak askeri alanda fabrika ve imalathaneler açmaya önem vermiştir. Böylece Osmanlı'da ağır sanayi olarak, tersane, cepخانه, baruthane görülmekte ve bunlar daha çok İstanbul ve bazı diğer şehirlerde kurulmuştur. Örnek vermek gerekirse, İstanbul, Sinop, İzmit, Gelibolu ve Süveyş'te tersaneler inşa edilmiş, bunun yanında İstanbul, Selanik, Gelibolu, Bor ve İzmir gibi yerlerde ise baruthaneler açılmıştır (Berkas, 1975: 132; Köktaş ve Gölçek, 2006: 99).

Tanzimat öncesi Osmanlı sanayisine bakıldığında özel sektörün sanayi kuruluşlarında daha çok küçük el sanatları şeklinde var olduğu, devlet sektörüne bağlı sanayi kuruluşlarının büyük çoğunluğunun ise askeri amaçlı savunma sanayisine yönelik kuruluşlar olduğu görülmektedir. Osmanlı'da bu ilk sanayi teşebbüsleri ve atılımları gerek devlet gerekse özel sektöre ait olsun Avrupa sanayisi karşısında çok zayıf kalmıştır. Fakat III. Selim ve II. Mahmut döneminde kurulan bu sanayi sektörleri kendilerinden sonraki dönemler için bir temel teşkil etmiştir.

Osmanlı Devleti 18. yüzyılın sonlarında başlayan sanayileşme çabaları arasında sadece askeri alanda sanayileşmeye önem vermemiş aynı zamanda yüksek teknolojiye dayalı üretim anlayışının ithaline de büyük önem vermiştir. Bu dönemde devlet bir yandan eski usullerle üretime devam ederken, bir yandan da bazı kuruluşlarda yeni teknolojiye göre yeni fabrikalar kurma yoluna gitmiştir (Martal, 1999: 25). Hatta Osmanlı Devleti bir fabrikanın kurulması söz konusu olduğunda, genellikle makine ve tezgâhları yurtdışından getirtmekte ve bu makinelerin kurulması ve işletilmesi gibi durumlarda bile yurtdışından mühendis, usta ve işçi getirmeyi tercih etmiştir. Başlangıçta yurtdışından gelen elemanların çoğu İngilizlerden oluşurken, daha sonraları Fransa, Belçika, Avusturya ve İtalya'dan da teknik eleman gelmiştir. Osmanlı fabrikalarında çalışan işçilerin büyük bir çoğunluğu ise gayri Müslimlerden oluşuyordu. Fabrikada çalıştırılan işçiler arasında Türklerin sayısı çok azdı (Önsoy, 1988: 54; Bülbül ve Özbay, 2007: 36).

Bütün bu gelişmelerin yanında yabancı teknik elemanlara ödenen ücret de çok yüksekti. Örneğin 1840'larda İslimiye Fabrikasında görevlendirilmek üzere Belçika'dan getirilmesi düşünülen mühendis Grenvill'e yıllık ödenecek miktarın 42.200 gurus olması büyük tepkilere yol açmıştır. Bu duruma yerli işçiler bile büyük bir tepki göstermiştir. Örneğin Paşabahçe Fabrikasına beş altı Avusturyalı amelenin getirilerek çalıştırılmasına Anadolu'dan gelen yerli işçiler isyan etmişler ve bunun üzerine bu isyanın bastırılması için güvenlik güçlerinden destek ve müdahale edilmesi istenmiştir (Bülbül ve Özbay, 2007: 36). Bütün bu gelişmeler göstermektedir ki, Osmanlı Devleti'nde bu

yıllarda yetişmiş teknik eleman olmadığı gibi kalifiye işçi bile yoktu.

1.2. Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Sanayisindeki Gelişmeler

Osmanlı Devleti'nde sanayileşme faaliyeti 19. yüzyılda küçük el sanatlarına dayalı geçimlik küçük ölçekli sanayi kuruluşlarıyla devam ederken, daha sonra ihtiyaç duyulan alanlarda yeni fabrikaların açılarak seri üretime geçilmesi iyi bir gelişmedir. Tanzimat Dönemi ise sanayi alanında en belirgin adımların atıldığı bir dönem olmuştur. Tanzimat Fermanı yayınlandığı zaman her ne kadar sanayi ile ilgili hükümler yer almasa da bu dönemde devlet adamlarının, ekonominin bir ülke için ne kadar da önemli olduğunun farkına varmaları önemli bir durumdur. Ayrıca sanayi alanında da bir takım köklü adımların atılarak yeni fabrikaların açılmasına önem verilmesi oldukça sevindirici bir gelişmedir. Tanzimat Dönemi devlet adamlarından başta Mustafa Reşit Paşa olmak üzere sanayii geliştirmek için "sanayii güçlendirme operasyonu" diyebileceğimiz birtakım çalışmalara öncülük etmesi ülke için iyi bir durumdur. Bu alandaki çalışmaları iki ayrı döneme ayırarak ele almak mümkündür. Devletçi politikaların ağır bastığı ve 1840-1860 yılları arasındaki yaklaşık 20 yıllık döneme birinci dönem; 1860-1876 yılları arasındaki özel sektörün de sanayileşmeye destek verdiği döneme ise ikinci dönem denilebilir (Önsoy, 1984: 15; Seyitdanlıoğlu, 2009: 59).

Birinci dönem olarak nitelenen 1840-1860 yılları arasındaki sanayi, daha çok devlet desteğinde ve öncülüğünde benimsenen ve geliştirilen bir sanayi olarak devam etmiştir. Özel girişimcilerin bu dönemde görülmemesinin ve aynı zamanda İstanbul'da ya da Osmanlı toplumunun genelinde böyle bir tartışmanın yaşanmamasının temelinde devlet sektörünün uzun bir süre devam etmesinden kaynaklanmaktadır. Devlet ne zaman özel sektörü desteklediyse ondan sonra özel sektör yatırımlarının canlandığı görülmektedir. 1860'lı yıllara gelindiğinde Osmanlı yüksek bürokrasisi Avrupa'nın gerisinde kalındığının farkına varmış ve artık bu konuda bir şeyler yapmanın zamanının geldiğini anlamıştır.

Osmanlı Devleti bu gelişmeleri gördükten sonra özel teşebbüs yoluyla sanayileşme çabalarına destek vermeye başlamıştır. Bu çabaların gerçekleştirilmesi için şu önlemleri almaya gayret göstermiştir. Başlangıçta devlet ithal gümrüğünün yükseltilmesini düşünerek yerli sanayinin rekabet gücünün artırılmasına önem vermiştir (Önsoy, 1984: 8).

Osmanlı Devleti, sanayii teşvik ve üretilen malların kalitesini ve çeşidini arttırmak için uluslararası sanayi sergilerine katılmaya başlamıştır. İstanbul'da 1863 yılında bir sergi açılmış ve bu sergide yerli ve yabancı ürünler sergilenmiştir (Önsoy, 1983: 195). Bütün bu gelişmeler göstermektedir ki, Osmanlı Devleti sanayii geliştirmek için büyük çaba sarf etmiştir ama bu gelişmeler yeterli olmamış ve Avrupa'nın gerisinde kalmıştır.

1.3. Tanzimat Sonrası Kurulan Önemli Sanayi Tesisler

Tanzimat Dönemi'nde kurulan önemli ve büyük ölçekli sanayi tesislerden bazıları faaliyet alanlarına göre aşağıdaki gibidir:

- Çini ve seramik alanında:
 - Beykoz Çini Fabrikası (1845).
 - Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu (1890-92).
- Elektrik üretimi alanında:
 - Dolmabahçe Gazhanesi (1853).
 - Beylerbeyi Sarayı Gazhanesi (1862).
 - Yedikule Gazhanesi (1880).
 - Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi (1891).
 - Silahtar ağa Elektrik Santrali (1910-13).
 - Üsküdar Elektrik Fabrikası (1911).
- Deri ve kundura alanında:
 - Osmanlı İttihat Saraçlık Anonim Şirketi (1913).

- Beykoz Ayakkabı Fabrikası (1884).
- *Tekstil ve hazır giyim alanında:*
- Feshane-i Amire (1839).
- İslimiye Şayak Fabrikası (1840).
- Hereke Fabrika-i Hümayunu (1843-45).
- İzmit Çuha (Yün Kumaş) Fabrikası (1844).
- Hereke Çuha Fabrikası (1845).
- Bursa İpek Fabrikası (1846).
- İzmir Muslin Boyama ve Basma Fabrikası (1847).
- Bakırköy Bez Fabrikası (1850).
- İzmir Kumaş Fabrikası-Basmahane (1861).
- Kula Mensucat (1866), Kırkağaç Çırçır Fabrikası (1876).
- İzmit İpek Fabrikası (1880).
- Adana Milli Mensucat Fabrikası (1907).
- *Kimya alanında:*
- İzmir Yağ Fabrikası (1850).
- Beykoz İspirmecet (Mum Yağı) Fabrikası (1863).
- İkinci İzmir Yağ Fabrikası (1870).
- Tanen (Asit) Fabrikası (1891).
- Küçükçekmece-Osmanlı Kibritleri Fabrikası (1898).
- Galata Yüksek Kaldırım Pil Fabrikası (1917).
- *Makine ve metal alanında:*
- Zeytinburnu Demir Fabrikası (1843).
- Yedikule Şimendifer Fabrikası (1843).
- Eskişehir Demiryolu İnşa Fabrikası (1894).
- Şakir Zümre Soba Fabrikası (1918-23).
- Zeytinburnu Mavzer ve Fişek Fabrikası (1902).
- Zeytinburnu Asit ve Eter Fabrikası (1902).
- Zeytinburnu Kimyahane Fabrikası (1902).
- *Savunma sanayii alanında:*
- İstinye Tersanesi (1856).
- Cebehane-i Amire (Savaş Mühimmatı İmalatı) (1868).
- Kayseri Güherçile Fabrikası (1891-92).
- Konya Güherçile Fabrikası (1896).

Yukarıda belirtilen sanayi yatırımlarına dikkat edilecek olursa, tıpkı İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi’nde olduğu gibi, Osmanlı sanayileşme sektöründe tekstil ve hazır giyim sektörü en başta yer almaktadır. Hatta Tanzimat öncesinde de dokuma fabrikalarının faaliyete geçtiği görülmektedir. Bu yüzyılda toplam 14 tekstil fabrikası kurulmuştur. Böylece, Sanayi Devrimi’nin etkisinin sektörel alanda hemen kendini hissettirdiği görülmektedir. Bununla birlikte, geleneksel olarak rekabet gücü yüksek olan deri ve ayakkabı alanında 3 fabrika ile çini ve seramik sektörlerine ait 2 fabrika ve bunlara ek olarak, makine ve metal sektöründe 7 fabrika, kimya alanında 6 fabrika, savunma alanında 4 fabrika ve elektrik üretimi alanlarında ise 6 fabrika ve çok sayıda tesisin faaliyete geçtiği görülmektedir (Erdem, 2016: 23).

1.4. Osmanlı Sanayisini Etkileyen Faktörler

1.4.1. Lonca Teşkilatı

Tanzimat öncesi Osmanlı sanayisine bakıldığında Osmanlı sanayisinin temeli küçük el sanatlarına ve "gedik usulü"ne dayanıyordu. Osmanlıda iş hayatını düzenleyen kural ve kaideler Lonca Teşkilatı tarafından belirleniyordu ve asırlardır bu şekilde devam etmiştir. Her meslek grubunun bir loncası vardı ve çalışanlar bu loncalara bağlı kalmak zorundaydı. Lonca Teşkilatı'nın kurallarına göre zenaatkar olmak isteyen bir kişi çıraklık ve kalfalık yapmadan usta olamazdı. Meslek dalına ait loncanın, ürün kalitesini ve standartlarını belirleyen katı kuralları vardı. Meslek erbabı olan kişiler belirlenen standartların dışına çıkamazdı. Osmanlı Devleti bu şartlarla yüzyıllardır sanayi faaliyetlerini düzenleyen Lonca Teşkilatı'na oldukça fazla yetki vermiş, bu sistem ise rekabeti engellemiş, endüstrinin gelişmesini önlemiş ve sermaye birikimine imkân vermediği gibi girişimcilik fikrinin doğmasına bile öncülük etmemiştir (Eldem, 1970: 111).

Ancak Lonca Teşkilatı'nın Osmanlı sanayisi üzerinde olumlu etkileri de olmuştur. Osmanlı'nın lonca sistemiyle sadece dokumacılıkta değil, çinicilik ve gemi yapımı alanlarında da oldukça ileri bir seviyede olduğu görülmektedir. Lonca Teşkilatı'nın ülke için önemi büyüktü. Bu teşkilat devletin asker ve sivil vatandaşlarının ihtiyaçlarını karşılayan malları üretmekle kalmıyor, aynı zamanda vergi gelirlerinin önemli bir kısmını da bunlar sağlıyorlardı. Osmanlı ve Avrupa kaynakları lonca teşkilatını kısıtlayıcı tedbirleri tatbik eden, fikirlerini değiştirmeyen, katı hiyerarşileri olan, üye sayılarını sınırlayan, fiyatları tespit eden, ihtiyaç duyulan maddeleri himaye ederek rekabete engel olan müesseseler olarak belirtmişlerdir. Bu dernekler 13. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar devletin sosyo-ekonomik yapısını belli bir düzen içinde organize etmişlerdir. 17.Yüzyıla kadar ahilerin kontrolünde olan bu dernekler, bu yüzyılın başlarından itibaren askeri sınıfın yönetimi altına girmişlerdir. 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde sadece İstanbul'da 1109 Lonca Teşkilatı kalmıştır (Ünal, 2018: 96).

1.4.2. Gedik Usulü

Lonca Teşkilatı'nın yanında Osmanlı sanayisi üzerinde etkili olan bir diğer faktör ise "gedik usulü"dür. Bir tür esnaf tekeli olan bu usulde, sanayi ve ticaretin her dalındaki iş yerlerinin sayısı ve bu sektörlerde çalışan işçi sayısının bile ne kadar olabileceği de bu sistem tarafından belirlenerek sınırlandırılıyordu. Bu sistem o kadar katı kuralları içeriyordu ki, çıraklıktan kalfalığa geçen ve sonunda usta olmak isteyen bir kişi, bir gedik demek olan bu ustalığı elde edebilmek için ya bir ustanın ölmesi ya da başka bir sebeple kadronun boşalması gerekiyordu. Usta olsa bile iş yeri açamıyor ve gedik boşalınca kadar beklemek zorunda kalıyordu. Bu tür katı kuralları yüzünden bu insanlar girişimcilik ruhunu, zengin olma hayal ve arzusunu ancak uzun yıllar sonra ve ancak yaşlanınca elde edebiliyorlardı. Bu durum ise hiç kuşkusuz bireylerin körelmesine ve meslekten soğumalarına sebep oluyordu ve sağlıklı bir rekabete dayalı sanayinin gelişmesi de böylece engellenmiş oluyordu (Kara, 1976: 276; Seyitdanlıoğlu, 2009: 55).

Lonca Teşkilatı ve Gedik Usulü yüzünden Osmanlı sanayisi gelişmediği gibi özel sektörün de bu sanayinin gelişmesine katkı sağlamasının önü böylece tıkanmış oluyordu. Osmanlı yöneticileri ancak 19. yüzyılın ortalarından itibaren uyanabilmiş ve Gedik Usulünü 1855'ten sonra kaldırabilmiştir (Eldem, 1970: 113).

1.4.3. Balta Limanı Antlaşması'nın Osmanlı Sanayisini Etkilemesi

Osmanlı Devleti, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanını bastırabilmek ve topraklarının parçalanmasını önlemek için İngiltere ile 16 Ağustos 1838 tarihinde Balta Limanı Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, İngiliz hükümetine ağır ticari imtiyaz ve tavizler vermek zorunda kalmıştır. Balta Limanı Antlaşmasıyla İngiliz tüccarına en fazla müsaadeye mazhar tüccar vasfı verilmiş ve İngiliz tüccarlar böylelikle yerli tüccarla aynı haklara sahip duruma gelmişlerdir. Bu antlaşmadan birkaç yıl sonra diğer bazı Avrupa ülkelerine de benzer antlaşmalar yapılarak tavizler

verilmeye başlanmıştır. Ancak yapılan bu antlaşmanın Osmanlı ekonomisine dış ticaret üzerinden kısmi bir açılım ve yarar sağladığı da söylenebilir (Erdem, 2016: 23).

Balta Limanı Antlaşması'nın en önemli hükmü ikinci ve üçüncü maddelerinde yazılıdır. Bu antlaşmanın ikinci maddesiyle Osmanlı ülkesindeki tekel usulü kaldırılarak İngiliz tüccarları istedikleri işlenmiş veya işlenmemiş tarım veya sanayi ürünlerinden istediklerini alıp satabilme hakkına sahip oluyordu. Üçüncü madde ile de İngiliz tüccarlarına Osmanlı ülkesi sınırları içerisinde yerliler gibi ticaret serbestisi tanınıyordu ki, işte özellikle bu maddenin hükmü kapsamında Osmanlı ülkesi Avrupa ülkelerinin bir açık pazarı haline getiriliyordu. Bu ticaret antlaşmasına göre iç gümrüklerin tamamı kaldırılmıştır. Tanzimat döneminde maliye ve gümrüklerin yenilenmesi nedeniyle ihraç mallarından %12, ithal mallarından %5, transit mallarından da % 3 gümrük resmi alınmaya başlanmıştır (Kurdakul, 1981: 29).

Osmanlı yöneticileri Mısır'ı kaybetmemek için İngiltere'ye tanıdıkları bu ticari imtiyaz yüzünden sanayi devrimine yeterince ayak uyduramamıştır. Böylece uluslararası pazarlarda yeterince rağbet görmeyen ve zorlanan Osmanlı sanayisi büyük zarar görmüş, yabancı sermaye giderek güçlenmiş ve dış ticaret dengeleri bozulduğundan ülke bir dış borçlanmanın içine sürüklenmiştir (Erdem, 2016: 23). Yukarıda yapılan açıklamada kısmi yararından bahsedilmiş olsa da Balta limanı Antlaşmasının Osmanlı devletine büyük zararı dokunmuştur. Bunları sıralayacak olursak; Osmanlı Devletinin sanayileşmiş Avrupa ülkelerinin açık pazarı haline gelmesi, işsizliğin artması ve Osmanlı mallarının iç piyasada dahi tüketilmemesi gibi sebepler yüzünden bu antlaşma devletin ekonomisine büyük zarar vermiştir diyebiliriz.

Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı Devleti tamamen yabancıların açık bir pazarı durumuna gelmiş, bu ve ondan sonra yapılan antlaşmalar Osmanlı sanayisinin tamamen çökmesine ve ticaretin önemli bir kısmının yabancıların eline geçmesine sebep olmuştur. Osmanlı sanayisinde çöküş önce pamuk ve tiftik sanayisinde görülmüş ve daha sonra pamuklu sanayi zarar görmeye başlayınca İşkodra ve Tirnova'da 2000 ipek dokuma fabrikasının sayısı 200'e kadar düşmüştür (Ünal, 2018: 97). Bu durum da göstermektedir ki, Osmanlı sanayisi Balta Limanı Antlaşmasıyla bir çöküşün içine girmiş ve ülke ekonomisi büyük sıkıntılar yaşamaya başlamıştır.

1.4.4. 1863 Yılında Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun Kurulması

Osmanlı Devleti'nde geleneksel olarak ticaret ve sanayi sektörlerinin kendi kurallarını tayin eden ve gerekli yapısal düzenlemeleri yapan ahilik, lonca ve gedik gibi kurumlar zaman içinde köklü değişime uğrasa da kendine has olan teşkilatı devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la birlikte bu geleneksel kurumlar işlerliğini yitirmeye başlayınca, Tanzimatçılar 1864 yılında Islah-ı Sanayi Komisyonu'nu kurmuşlardır. Bu komisyon zaman içerisinde gittikçe küçülmeye başlamış ve bu sanayi dalları şirketler haline getirilmeye çalışılmış ve 11 maddelik bir nizamname hazırlamıştır. Ancak, 10 yıl kadar faaliyetini sürdüren Islah-ı Sanayi Komisyonu, dönemin siyasi ve ekonomik bunalımı yüzünden ve ayrıca yetkililerin de yeterince sahip çıkmamaları gibi nedenlerle bu kurum yetkilerini belediye ve Şurayı Devlet-i Nafia dairesine bırakarak bu faaliyetlerden uzaklaştırılmıştır. Aslında bu komisyon bugünkü ticaret ve sanayi odalarının kuruluşuna temel teşkil etmesi bakımından oldukça önemlidir (Önsoy, 1988: 95). Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun görevleri şunlardı: % 5 olan gümrük vergisini attırmak, sergiler açarak sanayii teşvik etmek, esnaf şirketleri oluşturmak ve sanayi okulları açmak suretiyle sanayi faaliyetlerine önemli katkılar sağlamaktır (Erdem, 2016: 27).

1.4.5. Tanzimat Sonrası Özel Teşebbüs İçin Yapılan Düzenlemeler

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrasında sanayileşmeye dönük olarak büyük ölçekli fabrikalar desteklediği gibi küçük esnafı desteklemek ve onları daha iyi bir seviyeye getirmek amacıyla özel sektörler de desteklenmiştir. Devletin kurmaya çalıştığı büyük ölçekli fabrikaların yapımı daha çok 1840-1860 yılları arasında yoğunlaşırken, 1860 sonrasında ise özel teşebbüsü destekleme girişimlerinde

bir artış görülmeye başlanmıştır. Devlet özel teşebbüsü desteklemek için fabrika kurmak isteyenlere devlet arazisini bedava vermiştir. Ayrıca özel fabrikalara teşvik olarak verilen haklardan birisi de tekel hakkı uygulamasıdır. Yani fabrikaların üreteceği ürünler için gerekli olan hammaddeyi temin etme, üretme ve üretileni satma hakları verilmiştir. Tekel hakkı her zaman geçerli değildi ve bazen verilmediği durumlar da olabiliyordu. Mesela Balıkesir Sancağı Kırkağaç Kasabası'nda Monsieur Edwards adlı şahıs 1864 yılında pamuk tohumu temizlemek için bir fabrika kuracağına dair bir dilekçeyi kaymakamlığa vermiş ve yapılan yazışmalardan sonra Meclis-i Vala'da alınan kararla imtiyaz ve tekel hakkı bu kişiye verilmemiştir. Özel fabrika kurmak isteyenlere verilen önemli imtiyazlardan biri de yurtdışından getirilecek alet ve edevat için gümrük muafiyetinin sağlanması olmuştur (Şener, 2007: 68).

1.4.6. Osmanlı Devleti'nin Sanayi Devrimine Ayak Uyduramamasının Sebepleri

Osmanlı Devleti'nin sanayi devrimine niçin ayak uyduramadığı hakkında birbirinden farklı görüşler vardır. Rhoads Murphey'e göre Osmanlı Devleti üç alandaki gelişmeyi sürekli desteklemiştir. Bu gelişmeler arasında; askeri alandaki yenilikler, madencilik ve saat yapımı ile diğer işlerde ise mekanik hareketlerin uygulanmasıdır. Bu üç alandaki gelişmeyi sürekli desteklemeyi hedef edinmesindeki ana faktör ise malzeme ve insan gücü tedariki olmuştur (İhsanoğlu, 1992a: 11).

Osmanlı Devleti Avrupa'dan yeni sanayi tekniklerini almak için 1840'lı yıllara kadar beklememiştir. III. Selim 1793-94 senelerinde top, gülle, mayın ve barut üretiminde kullanılan çağdaş Avrupa yöntem ve tekniklerini ülkeye getirmiştir. Osmanlı toplumu esas yapısı itibarıyla yeni fikirlere açık, yabancı teknolojiyi kullanmaya hevesli ve açık bir toplumdur. Ancak Avrupa ile ekonomik ve teknolojik alış-veriş ve temas yolları XVIII. asrın sonlarına doğru yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır. Bu açığın kapanmamasının sebebi kısmen ekonomik gelişmenin devamlılığı için gerekli olan minerallerin, kereste ve diğer maddelerin doğal kaynaklarının gittikçe azalmış olmasıdır. Fakat kaynaklardaki bu eksilmenin etkileri, devletin Kuzey Atlantik ekonomileri tarafından bilinçli olarak dışlanmasıyla daha da artış göstermiştir. Bütün bu veriler ışığında Osmanlı'nın bir sanayileşme politikasının var olduğunu söylemek elbette doğru olacaktır. Takip edilen bilimsel gelişmeler ve yapılan teknolojik yatırımlar, icatlar şüphesiz bir ülkenin sanayileşmesinde en önemli başlangıç faktörünü oluşturur. Osmanlı Devleti maalesef bu gelişmeleri tam anlamıyla takip edememiş ve özellikle sanayileşmek için eğitim alanında gerekli adımı zamanında atmamış ve bu yapının oluşmasında yapılan çabalar zayıf kalmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin sanayileşmeme nedenlerinden biri olarak görülebilir (Ünal, 2010: 101).

1.4.7. Osmanlı Devleti'nde Sanayinin Zayıflaması ve Ekonomik Çöküş

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra meydana gelen İngiltere'deki Sanayi Devrimi ve Fransa'daki büyük siyasi devrimi Avrupa'daki toplumların sosyal yapılarında büyük değişimlere sebep olmuştur (Koray, 2005: 37). Sanayi Devrimiyle birlikte makineler icat edilmiş, buhar gücü keşfedilmiş, elektrik enerjisi insanların kullanacağı şekilde hizmete sunulmuş ve böylece makineleşmenin süratle gelişmesi hız kazanırken, kol kuvvetiyle iş yapan sanatkâr ve ustaların durumunu temelinden sarsmıştır. Böylece küçük atölyelerin yerini büyük işletmeler ve fabrikalar almıştır. Bütün bu gelişmeler neticesinde özellikle Osmanlı Devleti'nin çöküş yıllarında, ülke ekonomisinin ciddi bir sanayi bağımlılığı içerisine girdiği görülmektedir (Tezel, 1986: 92). Osmanlı Devleti, 18. ve 19. yüzyıllarda Batı'da meydana gelen sanayileşme devrimine tam anlamıyla ayak uyduramamış ve bu sebeple ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı özelliğini sürdürmeye devam etmiştir (Akgüç, 2001: 4). Osmanlı Devleti'nin bu özelliğinin uzun yıllar değişmediği görülmektedir. Tarımsal üretim, devletin son asırlarında milli gelirin yaklaşık % 65'ne tekabül etmekteydi. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde toplam çalışan nüfusun % 80'inin tarım kesiminde istihdam edildiği görülmektedir (Kasaba, 1993: 22; Öztürk ve Yıldırım, 2009: 147). Bu istatistiki veriler de göstermektedir ki, Osmanlı Devleti bir tarım

ülkesidir ve Avrupa ülkelerinin yakaladığı bir sanayileşmeyi yakalaması kısa vadede mümkün görülmemektedir.

Osmanlı Devleti, 20. yüzyıla, tarım sektörünü geliştirmek maksadıyla bir reform paketi uygulamaya çalışmış, fakat döven, karasaban ve kağından oluşan ilkel tarım aletleriyle bu tarımsal üretimi arttırmayı başaramamıştır (Tabak, 1978: 24). Osmanlı Devleti'nde sadece ilkel metotlarla tarım yapıldığı için geri kalınmamış, aynı zamanda kalifiye insan gücü sıkıntısı da çekilmiştir (Yenal, 2003: 25).

Osmanlı Devleti'nin son dönemde sanayisinin durumuna bakıldığında bu sanayinin daha çok tüketim malları üretmekte, fakat ara mamul ve yatırım malları üreten sanayi dallarına sahip olmadığı görülmektedir. Osmanlı sanayinin hammaddesinin büyük çoğunluğu tarıma dayanmaktaydı. Büyük sanayi tesislerinin çoğu ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuştu. Osmanlı sanayisinde, dış sermayenin payı oldukça düşüktü ve fabrikalarda enerji daha çok kol gücüne dayanıyordu (Bilge, 1973: 16). Ayrıca Osmanlı Devleti sanayileşmiş ülkelere hammadde satan ve onlardan mamul mal satın alan ülke konumuna düşmüştür. Kol gücüyle üretilen Osmanlı malları yeterince rağbet görmemiş ve iyi, kaliteli ve ucuz Avrupa ürünleriyle rekabet edemeyince, bu yabancı mallar iç piyasaya hâkim olmaya başlamıştır (Matran, 1991: 210).

2.1. Atatürk Dönemi Sanayisi ve Sanayi Politikaları

2.1.1. Atatürk Dönemi Sanayi Politikası

Atatürk dönemi sanayisi üretim olarak makine gücünden çok, kol gücüne dayanmaktaydı. Bu dönemde Batılı ülkeler hem elde ettikleri kapitülasyonlardan önemli derecede faydalanırken, hem de empoze ettikleri serbest ticaret yoluyla Anadolu'da sanayinin kurulmasını ve yerleşmesini engellemeye çalışmışlardır. Atatürk'ün sanayi ile ilgili konuşmaları ve uygulamalarına bakıldığında, tarım kesimine verdiği büyük öneme rağmen, ülke kalkınmasının sanayileşmeye bağlı olduğunu hep vurgulamıştır. Atatürk'ün sanayi politikası, Türkiye'nin katma değer üreten sektörleriyle bütünleşmiş, hedefi ise iç piyasayı elde tutmak ve dış piyasalara karşı yüksek rekabet gücü ile bu piyasalara girmek şeklindedir. Atatürk, bu yolla Türkiye'nin dış ticaret bilânçosuna katkıda bulunmayı hedeflemiş ve bir taraftan az gelişmişliği ortadan kaldırmayı hedeflerken, diğer taraftan da Türkiye'nin dünya ekonomisindeki konumunu değiştiren ulusal bir sanayi gücüne ulaştırmayı hedeflemiştir (Yıldırım, 2006: 210).

Atatürk, gelişmiş bir ekonominin asıl amacını tarım dışı etkinliklere dayanarak, başta sanayi olmak üzere eğitim, sanat, bilim, teknoloji, ticaret, ulaşım ve sağlık gibi alanların da etkisiyle bir ekonomik kalkınma modelini geliştirmeyi hedeflemiştir. Ayrıca Atatürk, tarım dışı etkinliklerin odak noktasının sanayi olduğunu belirtmiştir. Atatürk, cumhuriyetin daha başlarında iken sanayinin gelişmesi ve daha iyi bir seviyeye ulaşması için 1923 yılında İzmir İktisat Kongresini toplamıştır. Bu kongre sonrası çeşitli önlemler alınmış ve alınan bu önlemlerden birisi de Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması ve Sanayii Teşvik Yasası'nın çıkarılmasıdır. 1927 yılında 1913 Sayılı Sanayi-i Teşvik Kanunu bir kez daha revizyondan geçirilmiş ve özel sektörü desteklemek için devlet eliyle geliştirilen teşvik sistemi resmen uygulamaya konulmuştur. Bu teşviklerden sonra daha çok makine kullanarak üretim yapan ve daha çok istihdam üreterek iş imkânı sağlayan işletme ve kuruluşlara önemli teşvikler verilmiştir (Yılmaz, 1988: 313; Öztürk ve Yıldırım, 2009: 161).

2.1.2. İzmir İktisat Kongresinin Toplanması ve Sanayi Alanındaki Atılımlar

17 Şubat 1923 tarihinde sanayici, tüccar, işçi ve çiftçi kesiminden 1135 delegenin katılımıyla toplanan İzmir İktisat Kongresi 4 Mart 1923 tarihine kadar devam etmiştir. Kongrede çok çeşitli kararlar alınırken bu arada "Misak-ı İktisadi" belgesi de kabul edilmiştir (Ülken, 1982: 81). Kongreye katılanlar arasında sanayici, tüccar, işçi ve çiftçi gruplarının kongreye sundukları öneriler zaman zaman uzun tartışmalara neden olmuş ve sonuç metninde bu grupların öne sürdükleri görüşler içerisinde reddedilenlerin dahi olduğu görülmektedir. Bu kongreye katılan tüm gruplar temsil ettikleri

topluluğun menfaatlerini her şeyin üzerinde tutmuşlar ve bu konuda büyük çaba sarf etmişlerdir (Koç, 2000: 152)

2.1.3. İzmir İktisat Kongresinde Gruplarca Alınan Kararlar

2.1.3.1. Sanayii Grubu için alınan kararlar:

1. Koruyucu gümrük vergileri yoluyla sanayinin korunması ve bu sanayi için ithal olunacak mallara muafiyet tanınması.
2. Sanayinin ve sanayicinin teşvik edilmesi.
3. Ulaştırma ucuz tarifelerin uygulanması ve ulaşım imkanlarının geliştirilmesi.
4. Sanayi alanında kredi imkanlarının artırılması ve çeşitli kolaylıkların sağlanması.
5. Sanayinin ihtiyacı olan teknik elemanların yetiştirilmesi için gerekli eğitim kurumlarının oluşturulması ve sanayi odalarının açılması (İnan, 1982: 52; Ökcün, 1981: 390).

İzmir İktisat Kongresi'nden bir yıl sonra 1924 yılında söz edilen kalkınma modelinin gerçekleştirilmesine katkı sağlamak amacıyla devlet imkanları seferber edilerek milletvekilleri, tüccar ve esnaf tarafından Türkiye İş Bankası kurulmuştur (Ökcün, 1981: 493). Türkiye İş Bankasının ilk sermayesi bir milyon liradır ve bu sermayenin 250.000 liralık kısmı ise Atatürk tarafından karşılanmıştır (Cem, 1970: 27).

Türkiye'de sanayi grubunun isteği üzerine ve devlet öncülüğünde bir sanayi ve kredi bankası kurulma düşüncesi 1925 yılında 633 sayılı kanun ile Sanayi ve Maden Bankası'nın kurulmasıyla bu istek de karşılanmıştır (Silier, 1973: 493).

Sanayi ve ticareti geliştirmek için cumhuriyetin ilk on yılında İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar çerçevesinde önemli adımlar atılmıştır. Bu kongrede sanayi grubu tarafından alınan önemli kararlar üç kategoride ele alınmıştır.

2.1.3.2. Sanayinin Korunması

Başta sanayinin ihtiyacı olan hammaddenin öncelikli olarak yurt içinde sağlanması, eğer yurt içinde bu hammadde yoksa gümrüksüz olarak temin edilmesi ve ekipmanlara gümrük muafiyetinin sağlanması. Ayrıca ülkede üretilen yerli malların dış rekabete karşı korunması için önlemler alınması ve ülke ihtiyaçlarının kendi öz kaynaklarımız tarafından temini yoluna gidilmesidir.

2.1.3.3. Sanayinin Özendirilmesi

Sanayi tesislerinin kurulabilmesi için müteşebbislere beş dönüme kadar arazi verilmesi, Teşvik-i Sanayi Kanunundan sadece Türklerin yararlanması, yerli ürünlerin tercih edilmesi ve vergide değişiklik ve indirimler yapılarak sanayicinin desteklenmesi.

2.1.3.4. Sanayinin Finansmanı

Kredi bankalarının kurulması ve sanayi bankalarının kurulması.

Bütün bu başlıkların yanında indirimli ulaşım tarifesı, ticaret ve sanayi odalarının kurulması gibi istekler göz önünde bulundurulmuştur. İzmir İktisat Kongresi sonunda gelişen şartlar doğrultusunda 1923-1929 yılları arasındaki dönemde bu alan özel sektöre bırakılmıştır (Koç, 2000: 162).

Mustafa Kemal Atatürk İzmir İktisat Kongresinden sonra sanayii geliştirmek için birtakım adımlar atmıştır. Bunların en önemlilerini şu şekilde sıralayabiliriz.

2.1.4. Teşvik-i Sanayi Kanunu:

Teşvik-i Sanayi Kanunu 28/5 1927 tarih ve 1055 sayılı yasayla yürürlüğe girmiş ve 1942 yılına kadar da bu yasa yürürlükte kalmıştır (Boratav, 1982: 86). Bu kanunla getirilen teşvik tedbirlerinin önemli maddeleri şunlardır:

1. Bu kanuna göre uygun görülen girişimcilere 10 hektara kadar arazi karşılıksız verilecektir.
2. Kazanç, gümrük vergilerinden ve harçlardan muaf tutulacaktır.
3. Haberleşme imkanları ve makine gücü hükümet tarafından sağlanacaktır.
4. Fabrikaların kuruluşunda yurt dışından sağlanan araç-gereçlerin demir ve deniz

yollarında %30 indirimli olarak taşınması sağlanacaktır.

5. Yıllık üretimin %10'una ulaşan kısmına devlet desteği sağlanacaktır.

6. Kamu kesiminin ve bu kanundan yararlanan kuruluşların teşvik gören üretim yeterli ve kaliteli ise ve fiyatı dış alım fiyatından %10 fazla değil ise bunların tercih edilmesi sağlanacaktır.

7. Tekel maddelerinin verimli bir şekilde satılması sağlanacaktır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 1973: 5; Koç, 2000: 163).

2.1.3.1. Cumhuriyet Döneminin Başlarında Uygulanan Sanayi Politikaları (1923-1929)

Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra Cumhuriyet Döneminde uygulanan sanayileşme politikalarını birkaç evreye ayırarak günümüze getirmek mümkündür. Uygulamaya konulan büyüme ve sanayileşme politikalarının ilk adımı 17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de toplanan I. Türkiye İktisat Kongresiyle başlayan dönemdir. Cumhuriyet daha kurulmadan İzmir'de toplanan İzmir İktisat Kongresinde, özel sektör ağırlıklı ve piyasa ekonomisinin uygulanmasına yönelik bir kalkınma programı üzerinde çalışılmış ve sonunda bu modelin uygulamaya konulması hususunda önemli kararlar kılınmıştır. Cumhuriyetin ilk on yılı genellikle ekonomi politikası ve özellikle sanayileşme açısından "Birinci Liberal Dönem" olarak adlandırılabilir. Bu süreçte hükümet, sanayi sektörüne öncelik vermiş ve tarım sektörünü de ihmal etmeyerek bu sektörü hep desteklemiştir. Bu dönemde özel sektörün sanayi yatırımlarının içindeki payı çok düşük düzeyde kalmıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra sanayi alanında kurumsal yenileşme ve atılım hareketlerine sahne olmuş ve Cumhuriyet'in ilk on yılında sanayileşme beklenen düzeyde gerçekleşmemiştir. 1929 yılında ekonomimize de büyük etki eden dünya ekonomik krizi patlak vermiştir. Böylece devletin sanayi alanına doğrudan yatırım yapma gerekliliğini de ortaya çıkarmıştır (Ünal, 2010: 102).

Osmanlı Devleti'ndeki sanayileşmede hâkim olan devletçi politikaların yansımaları Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bu konuyu araştıran bazı yabancı araştırmacılar bu durumu şöyle açıklamaktadırlar; Osmanlı döneminden kalan bazı fabrika ve işletmelerin küçük bir kısmı Türkiye Cumhuriyeti'ne miras olarak kalmıştır. Neticede, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti bir hal çaresi olarak Osmanlı'dan kalan eski fabrikaları kullanmanın yanında, bir takım yeni üretim teknikleri de geliştiremediği gibi onların yerine eskiden devam ede gelen geleneksel usulde üretim yapmaya devam etmiştir (İhsanoğlu, 1992b: 102). Bütün bu gelişmeler göstermektedir ki, cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı döneminde uygulanan sanayi politikalarının fazla değişikliğe uğramadan aynen uygulamaya devam edildiği görülmektedir.

2.1.3.2. 1930-1938 Yılları Arasında Uygulanan Sanayi Politikaları

Cumhuriyetin başlarında uygulanan ekonomik model daha çok devlet müdahaleciliğini ön plana çıkarmış ve 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ile birlikte bu uygulamasını ağırlıklı olarak hissettirmeye başlamıştır. Aslında daha önceki dönemlerde de liberal sistem uygulanmasına rağmen devlet, ekonomi gibi önemli bir konuyu özel sektörün inisiyatif alanına bırakmamıştır. Hükümet üyeleri de bu konuya zaman zaman değinmişlerdir. Dönemin İktisat Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, İzmir'de İktisat Kongresi'nde yapmış olduğu konuşmada; "...Yeni Türkiye, karma bir iktisat sistemi izlemelidir. İktisadî girişimler kısmen devlet ve kısmen kişiler tarafından yerine getirilmelidir. Ülkemizin ekonomik durumu bunu gerektiriyor" demiştir (Ölçen, 1982: 134). Bakanın yaptığı açıklamalardan sonra özel sektördeki girişimcilerin, ekonomik gelişmeye hizmet ettikleri takdirde her türlü desteğin sağlanacağı bu konuşma ile resmen açıklanmıştır. Bu konuda daha sonraki dönemde İktisat Bakanı Celal Bayar; "Devleti kendilerine hizmet için amade tutuyoruz. Şu şartla ki, tüccar fırsat gözetleyen, yalnız kendi menfaatini düşünen bir adam olmamalıdır. Burada önemli olan ekonomik gelişmedir" şeklinde beyanatta bulunmuştur (Hamitoğulları, 1982: 128).

Devletçilik politikasının uygulandığı 1930'lu yıllar özel sermaye birikimi üstünde genellikle olumlu sonuçlar bırakmıştır. Fakat buna rağmen varlıklı kişiler, devletin yönetici kadroları tarafından

uygulananan iktisat politikalarına hep kuşku ile bakmışlardır (Tezel 1994: 257).

Devletin 1930'da hazırladığı ekonomik program içerisinde Merkez Bankası'nın kurulması büyük bir önem arz etmektedir. Devlet sanayileşme konusuna büyük önem vermiş ve 30 Haziran 1930 tarihinde 1715 sayılı çıkardığı bir kanunla Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası kurulmuş ve Ocak 1932 yılından itibaren de döviz işlemlerine resmen başlanmıştır (Çelebican, 1982: 26).

Cumhuriyetin ilk yıllarında hükümetin yeni sanayileşme politikası başlatmaya çalıştığı geçiş yıllarında, sanayinin gelişmesi için özel sermayenin teşvik edilmesi bir yana, bu teşvikin kaldırılması yönünde birtakım fikirler ortaya atılmıştır. Bu düşüncelerin gerçekleşmesi hususunda bir kısım sanayi şirketlerine makine ithalatında tanınan gümrük muafiyeti 1932 yılında Sanayi Kredi Bankası'nı kurmak amacıyla çıkartılan kanuna bir madde eklenerek, hammadde ithalatı sırasında tanınan gümrük muafiyeti de kaldırılmıştır (Aysan: 2000: 145). 15 yıl yürürlükte kalmak üzere çıkartılan bu kanunun özel sanayi işletmelerine tanıdığı en önemli teşvik maddelerinin içerisinde bulunan bazı unsurların 5 yıl sonra kaldırılması hem özel sermaye tarafından hem de siyasi çevrelerce büyük tepkilere yol açmıştır. 1932'de kurulan Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası ile hükümetin sanayi politikasını ele alış biçiminden rahatsızlık duyan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in müdahalesiyle, Başbakan İsmet Paşa, kabinesinde değişiklik yaparak İktisat Bakanı Mustafa Şeref Bey'i görevden alarak onun yerine İş Bankası'nın kurucularından olan Celâl Bayar'ı bu göreve getirmek zorunda kalmıştır. Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası 1933 yılında dağıtılarak yerine Sümerbank kurulmuş, Haziran 1933'te hammadde ve makine ithalatındaki gümrük muafiyetleri tekrar getirilmiştir (Ezer, 2005: 3).

Devletin özel sektöre ağırlık verdiği bir dönemde, 1929 dünya ekonomik buhranının da etkisiyle başarılı olamaması üzerine, 1930-1933 yılları arasında, ithalatı düzenleyen, ihracatı denetleyen bazı kanunlar çıkarılmıştır. Sanayileşmenin plânlı bir hale getirilmesi için ilk beş yıllık sanayi kalkınma planı hazırlanmıştır. 1934'te yürürlüğe konulan "Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı" ile ilgili çalışmalar büyük bir titizlikle yapılmış, Haziran 1929'da Âli İktisat Meclisi'ne sanayileşmeyi hızlandırmaya yönelik "İktisadî Rapor" hazırlama görevinin verilmesiyle bu süreç başlamıştır (Aktan, 1978: 47).

Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı'nın 44 milyon TL'ye mal olacağı ve bunun 21 milyonluk kısmının döviz harcaması olarak gerçekleşeceği tahmin edilmiştir. 1934 yılında uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı, büyük ölçüde uygulamaya konulmuş, fakat tahmin edilenin çok üstünde bir maliyetle karşılaşılmıştır. Hükümet bu ilk kalkınma programında maliyetin yüksek rakamlarla gerçekleşmesi üzerine 1935'te İkinci Beş Yıllık Sanayi Programı'nın hazırlanmasında daha da titiz davranmıştır ve program Kasım 1936'da dönemin İktisat Bakanı Celâl Bayar tarafından Başbakanlığa sunulmuştur. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planına göre daha kapsamlı olan ve 1936 projesinde de yer alan yatırımların 110 milyon TL'ye mal olacağı ve bunun 45 milyonluk bölümünün döviz harcaması gerektireceği tespit edilmiştir (Tezel, 1994: 305; Ezer, 2005: 3).

Celal Bayar 1 Kasım 1938'de TBMM'nin Beşinci Dönem toplantısında Atatürk adına yapılan açış konuşmasında, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'na oldukça geniş yer vermiştir. Celal Bayar bu konuşmasında; kalkınmanın köyden başlayacağını söylemekte, madencilik ve imalat sanayi dışında enerji ve ulaştırma sektörlerinde de önemli yatırımların olacağını ifade etmiştir (İnan, 1972: 161). Bu kalkınma planında kararlaştırılan projeler arasında; madencilik, metal ürünleri, kimya sanayi, alüminyum, uçak motoru, toprak ürünleri sanayi, gıda sanayi, elektrik sanayi ve ulaştırma sanayisinden oluşmaktaydı. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı Eylül 1938'de uygulanmaya konulmuş, fakat 1939 yılında çıkan İkinci Dünya Savaşı sebebiyle yürürlükteki projelerin uygulanmasında büyük sıkıntılar yaşanmıştır (Başol, 1983: 62).

Yukarıda izah edilmeye çalışılan projelerin uygulanması için çok az miktarda bir dış kaynak kullanılmıştır. 1934 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın finansmanında kullanılmak üzere Sovyetler Birliği'nden 8 milyon dolar, İngiltere'den ise 1938 yılında 16 milyon sterlin bir dış borç

alınmıştır. Alınan dış borcun 6 milyonu askeri malzeme temininde kullanılmış, 10 milyonluk bir kısmı ise dış ticaret finansmanı için harcanmıştır (Töre, 1982: 59).

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile kurulması öngörülen ve büyük ölçüde gerçekleştirilen sanayi kalkınma planı beş ana grupta toplanmaktaydı. Bunlar sırasıyla

- Dokuma Sektörü (Pamuk, Kendir, Yün)
 - Maden Sektörü (Demir-Çelik, Kükürt, Bakır)
 - Kağıt Sektörü (Selüloz)
 - Kimya Sektörü (Suni İpek, Fosforik Asit, Süper Fosfat, Kireç Kaymağı, Posata, Kibrit)
 - Taş-Toprak Sektörü (Cam, Çimento, Şişe, Seramik)
- olarak gerçekleşmiştir (Sevgi, 1994: 51).

Yukarıda bahsedilen sanayi dallarında 20 fabrikanın kurulması ve bu fabrikalar için 43.453.000 TL bir yatırım yapılması hedeflenmiştir. Bu fabrikalar için gerekli olan finansman Sümerbank ve İş Bankası tarafından karşılanması uygun görülmüştür. Fakat finansmanın asıl kaynağını tüketim malları üzerine konulan vergilerin oluşturduğu bilinmektedir (Parasız, 1998: 50).

Sonuç ve Değerlendirme

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti devrim niteliğinde sayılmasa bile sanayi alanında önemli adımlar atmıştır. Fakat bu alanda atılan adımlar yeterince iyi bir planlamanın yapılamaması, kalifiye eleman eksikliği, maliye ve ulaşım gibi önemli problemlerin halledilememiş olmasından dolayı uzun ömürlü ve kalıcı olamamıştır. Tanzimat'tan sonra Batı'ya açılımla birlikte ticaretin serbestleşmesi, ticari alanda verilen imtiyazlar ve gerekse tekel haklarının kaldırılması sonucu yabancı ürünler karşısında sanayi malları üreten esnaf zor duruma düşmüştür. Gelişmelere, yeni tekniklere ayak uydurabilenler varlıklarını devam ettirirken, ayak uyduramayan esnaf ise faaliyetlerine son vermek zorunda kalmıştır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Osmanlı Devleti'nin sanayisi özellikle Sanayi Devrimi'nin olduğu yıllara kadar pamuklu dokumada rakipleri ile rekabet edebilecek düzeylerde olduğu görülmektedir. Fakat 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması (Balta Limanı Antlaşması) ile Osmanlı sınırları içerisine çok düşük gümrüklerle giren sanayi ürünleri Osmanlı esnafını güç durumda bırakmış ve Osmanlı sanayisinin durma noktasına gelmesine sebep olmuştur.

1840'larda ordunun, donanmanın ve sarayın taleplerini karşılamak amacı ile Osmanlı yöneticileri, Avrupa'dan en son kullanılan teknolojisini ithal ederek bir dizi fabrika kurmuşlardır. Osmanlı'da Tanzimat sonrası dönemde hız kazanan sanayileşme hareketi sonucu kurulan devlet fabrikaları genelde İstanbul ve yakın çevresinde yer almıştır. Pamuklu ve yünlü dokuma fabrikaları, feshane, çuha ve basma fabrikaları, tophane, tersane ve demir döküm fabrikaları bunlardan bazılarıdır. Fakat gördüğümüz kadarıyla devlet sermayesi ile kurulan bu fabrikaların üst düzeyde başarılar elde ettiğini söylemek çok mümkün gözükmemektedir.

Avrupa'dan son teknoloji ürünü makineler getirilmesine hatta yabancı işçiler, mühendisler çalıştırılmasına rağmen kuruluşlarından on, on beş yıl sonra kapanma noktasına geldikleri görülmektedir. Özellikle büyük çaplı devlet fabrikaları 1960'lara kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu fabrikalar 1927'lerden itibaren başlatılan sanayileşme çabalarına ışık tutmuştur. Öte yandan özellikle küçük çaplı teşebbüsler şeklinde gerçekleştirilen özel girişim sonucu açılan fabrikalar daha çok iç talebin karşılanmasında önemli etkiye sahip olmuştur.

Atatürk döneminde 1923-1929 yılları arasında İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar neticesinde yeni bir ekonomik yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu dönem içerisinde kısmi bir liberal yapı kurulmaya çalışılsa da devlet özel sektörü yatırım yapmaya teşvik edecek çeşitli yasal ve kurumsal

düzenlemeler yapmasına rağmen özel sektörü yeterince desteklemediğinden bu sektörün gücü fazla etkili olamamıştır.

KAYNAKÇA

- Akgüç, Ö. (2001). Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devletinden Aldığı Ekonomik Miras, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Aktan, R. (1978). Türkiye İktisadı. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Arrighi, G. (2000). Uzun Yirminci Yüzyıl. (çev. R. Boztemur). Ankara: İmge Kitabevi.
- Arslan, H. (1964). Beykoz Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi. Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, C/S. 1(1): 22-36.
- Aysan, A. M. (2000). Atatürk'ün Ekonomi Politikası. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Başol, K. (1983). Türkiye Ekonomisi. İzmir: Mas Ambalaj.
- Berkes, N. (1975). 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi. C.II, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bilge, K. (1973). Türkiye'de İktisadi Politikanın Gelişimi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Boratav, K. (1982). Türkiye'de Devletçilik. Ankara: Savaş Yayınları.
- Bülbül, Y. ve Özbay, R. D. (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda Teknolojiye Karşı Direncin İktisat Tarihi. Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, C/S. 9(4): 36-49.
- Cem, İ. (1970). Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi. İstanbul: Cem Yayınları.
- Chapman, S. D. (1972). The Cotton Industry in the Industrial Revolution, London: Macmillan Press.
- Clark, E. Osmanlı Sanayi Devrimi. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C/S. 14(82,83,84):16-24.
- Çadırcı, M. (2013). Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çelebican, G. (1982). Atatürk Döneminde Para-Kredi Siyaseti ve Kurumlaşma Hareketi. Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmeleri Semineri, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 23-34.
- Eldem, V. (1970). Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik. Ankara: İş Bankası Yayını.
- Erdem, E. (2016). Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, S. 48, 17-44.
- Ezer, F. (2005). 1923-1938 Döneminde Türkiye'de Uygulanan İmalat ve Sanayi Politikaları. Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları, 3-17.
- Giz, A. (1968). İstanbul'da İlk Sanayi Tesislerinin Kuruluş Yılı 1805. İ.S.O.D., S. 23, 25- 37.
- Hamitoğulları, B. Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık. Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. 105-132.
- İhsanoğlu, E. (Ed.). (1992a). Osmanlıların Batı Teknolojilerini Benimsemedeki Tutumları, Efrenci Teknisyenlerinin Sivil ve Askeri Uygulamadaki Rolü. Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 53-120.
- . (Ed.). (1992b). Osmanlı Sanayi Devrimi. Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 37-52.
- İnan, A. (1972). Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnan, A. (1982). İzmir İktisat Kongresi. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karal, E.Z. (1976). Osmanlı Tarihi, C. VI, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kasaba, R. (1993). Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi. İstanbul: Belge Yayınları.
- Koç, İ. C. (2000). İzmir İktisat Kongresi'nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri. Atatürk Dergisi, C/S. 3(1): 145-166.

- Koray, M. (2005). Sosyal Politika. Ankara: İmge Kitabevi.
- Köktaş, A.M. ve Gölçek, A. G. (2016). Endüstri Devrimi ve Osmanlı İmparatorluğu: Askeri Fabrikalaşma Örneği. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C/S. 9(4): 97- 114.
- Kurdakul, N. (1981). Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar. İstanbul: Döler Neşriyat.
- Martal, A. (1999). Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme, 19. Yüzyıl, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Matran, R. (1991). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. İstanbul: Say Yayınevi.
- Ökçün, A. G. (1981). Türkiye İktisat Kongresi. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 389-435.
- Ölçen, A. N. (1982). 1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları. Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. 133-151.
- Önsoy, R. (1983). Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi). Belleten, C/S. 47(185): 195-235.
- Önsoy, R. (1984). Tanzimat Dönemi. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C/S. 2 (2): 15-27.
- . (1988). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öztürk, S. ve Yıldırım, F. (2009). Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C/S. 10 (2): 145-165.
- Parasız, İ. (1998). Türkiye Ekonomisi, 1923'den Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (1973). 50. Yılda Türk Sanayii. Ankara.
- Sayar, A. G. (1986). Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması. İstanbul: Der Yayınları.
- Sevgi, C. (1994). Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı. İstanbul: Beta.
- Seyitdanlioğlu, M. (2009). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, S.28: 53-69.
- Silier, O. (1973). 1923-1935 Döneminde Türkiye'de Bankalar ve Bankacılık. Türkiye İktisat Tarihi Seminer-Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran.
- Şener, S. (2007). Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C/S 9(3): 65-78.
- Tabak, F. (1978). Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tezel, O. (1986). Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi (1923-1950). Ankara: Yurt Yayınları.
- Tezel, Y. S. (1994). Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Töre, N. (1982). Atatürk Döneminin (1923-1938) Dış Ekonomik İlişkiler Politikası. Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası Semineri. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 45- 62.
- Ülken, Y. (1982). İzmir İktisat Kongresi'nin Anlam ve Değerlendirilmesi. Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri, İstanbul, 79-92.
- Ünal, Ç. (2010). Türkiye'de Sanayi Tarihi, Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Yapısı, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- . (2018). Türkiye Sanayisinde Osmanlı Devleti'nin Etkileri'. Çukurova Araştırmaları Dergisi, C/S 4(1): 86-106.
- Wallerstein, I. (2011). Modern Dünya Sistemi III. (çev. L. Boyacı). İstanbul: Yarı Yayınılık.
- Yenal, O. (2003). Cumhuriyet'in İktisat Tarihi. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yıldırım, N. (2006). Atatürk'ün İktisadi Egemenlik İlkesinin Kalkınma Politikalar. Ankara: Platin Yayınları.
- Yılmaz, Ş. (1988). 1923'den Bu Yana Ekonomi Politikaları: Devletçilikten Devletin Tasfiyesine. Mülkiyeliler Birliği Dergisi, C/S. 22(213): 313-326.